

ARAP OLMAYAN MÜHTEDİLERİN ERKEN DÖNEM İSLÂM HUKÛKU'NUN GE- LİŞMESİNDEKİ ROLÜ*

Harald MOTZKI**
Çeviren: Mustafa ÖZTÜRK***

ÖZET

B atılı araştırma geleneği İslâm Hukuku'nun oluşum safhasında Arap olmayan ulemânın oynadığı role büyük bir önem atfetmektedir. Bu düşünce tenkit edilebilir. Hicrî beşinci (mîlâdî on birinci) asırda önemli fıkıh âlimleri hakkında telif edilen tabakat türü bir eserden alınan bir örneklemede hakiki Araplar büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Arap olmayan âlimlerin dörtte üçü ise doğu kökenli ve eski Sasani İmparatorluğu'na ait bölgelerden gelmektedirler. Sadece çok az ulemânın açık bir şekilde hıristiyan veya yahudi kökenli olduğu görülmektedir. Bu sonuç Arap asıllı olmayan fukahânın, kendi kökenlerine ait hukuk sisteminden -Roma, Roma eyâlet hukuku ve yahudi hukuku- ilk devir İslâm Hukuku'na çözümler getirdikleri faraziyesini teyit etmez.

Giriş

Ebû İshâk Şîrâzî'nin hicrî beşinci asırda (mîlâdî, onbirinci asır) müslüman hukukçular hakkında yazılmış bir biyografik eser olan Tabakâtu'l-fukahâ'sında aşağıdaki şu söz bulunmaktadır: "Abâdile öldüğünde -Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b.

* "The role of non-Arab converts in the development of early Islamic law", *Islamic Law and Society* VI. 293-317, *Leiden, October 1999*

** Prof. Dr., University of Nijmegen, İslâm'ı kabul eden gayr-i Arap muhtediler meselesi hakkında beni düşünmeye sevk ettiği ve bu konudaki fikirlerimin sonuçlarını Temmuz 1977'de Leeds Üniversitesinde düzenlenen Uluslararası Ortaçağ Konferansı'nda takdim etmek üzere davet ettiği için John Nawas'a burada teşekkür etmek isterim. Ayrıca ILS'nin editörlerine ve makalenin ilk taslağına olan değerli yorumlarından dolayı dışarıdan okuyuculara da minnettarım.

*** M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı Doktora öğrencisi. ozturk69@hotmail.com Makaledeki bazı Almanca ifadelerin çevirisinde yardımcı olan değerli arkadaşım Tuncay Başoğlu'na burada şükranlarımı arz etmek isterim.

Ömer ve Abdullah b. Amr b. el-As- bütün beldelerde fıkıh bilgisi mevâlîye (Arap kökenli olmayan müslümanlar) intikal etti. Mekke fakîhi Atâ, Yemeninki Tâvûs, Yemâme'ninki Yahya b. Ebî Kesîr, Basra'nınki Hasan el-Basrî, Kûfe'ninki, İbrahim en-Nehaî, Surîye'ninki Mekhûl, Horasan'ınki Atâ el-Horâsânî'dir. Tek istisna ise Medîne'dir. Allah Teâlâ bu şehre Kureyş kabîlesinden meşhur fakih Saîd b. el-Müseyyeb isimli bir zâtı nasip etmiştir.¹

Bu ifade Hz. Peygamber'den sonraki ilk nesilde çoğunlukla fıkıh öğretiminin Arapların elinde olduğunu ancak hemen ikinci nesilde, yani, İslâm'ın ilk asrının ikinci yarısında (milâdî yedinci asır), söz konusu ilmin İslâm memleketlerinin hemen hemen bütün bölgelerinde Arap kökenli olmayan mühtedilerin eline geçtiğine işaret etmektedir.

Yine mevâlî hakkında yukarıda zikredilen malumat doğruysa, bu durum bazı soruları akla getirmektedir. Bu değişimin sebepleri nelerdir? Mevâlînin söz konusu ilimdeki hâkimiyeti yalnız kısa bir dönem midir yoksa bu olgu devam etmiş midir? Arap olmayan unsurlar nerelidir? Beraberlerinde nasıl bir kültür getirmişlerdir? Onların İslâm fıkıhına ne tür etkileri olmuştur?

Batılı araştırmacılar on dokuzuncu asrın ikinci yarısından beri bu meselelerle ilgilenmektedirler. Paul de Lagarde 1866'da yazdığı eserde önde gelen müslüman âlimler arasında Sâmi kökenli hiç bir kimsenin bulunmadığını belirtmektedir.² Alfred Von Kremer ise bu konuda "Öyle görülüyor ki bu ilmî çalışmalar (kırâât, tefsir, hadis rivâyeti ve fıkıh) ilk iki asırda ağırlıklı olarak mevâlî tarafından yürütülmüştür"³ diyerek meseleye biraz daha ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Bu hükme, bazı Arapların ilimle meşgul olduklarını kabul eden ancak onların çok azının başarılı olduğunu düşünen Goldziher de katılmaktadır.⁴ Müslüman ulemâ içerisinde Arap olmayan âlimlerin sayısal üstünlüklerine kanaat getiren Goldziher, bu mesele hakkında yapılacak istatistiki bir çalışmanın mezkur iddiayı ispat edebileceğini öngörmektedir.⁵

Goldziher'in önerdiği gibi bir istatistiki araştırmaya şu ana kadar teşebbüs edilmemiştir. Muhtemelen buna çok etkin ve son derece saygın olan bu İslâm araştırmacısının otoritesi engel olmuştur. Sebep ne olursa olsun benzer görüşler bugün de tedavülde-

¹Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ* (Beyrut, 1401/1981), 58. Bu bir mevlâ olan Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in (ö. 182/798-799) rivâyetidir. Şîrâzî, bu rivâyeti yoruma gitmeksizin İbnü'l-Müseyyeb başlığı altında zikreder. Onun fukahâ hakkındaki tabakatı söz konusu iddianın aksini içerdiğinden, Abdurrahman'ın mevâlîyle ilgili görüşüne katılması muhtemel gözükmemektedir. Zührî'den kendisiyle Halîfe Abdülmelik arasındaki diyalog şeklinde mana olarak benzer bir rivâyet nakledilmektedir. Fakat burada -Yezid b. Ebi Habîb (Mısır) ve Meymun b. Mihrân (el-Cezîre)- iki başka isim daha zikredilmektedir. Saîd b. el-Müseyyeb ve Yahya b. Ebî Kesîr ise bulunmamaktadır. Horasan'ın önde gelen âlimi olarak Atâ'nın yerini Dahhak b. el-Müzâhim almıştır. Krş. I. Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle, 1889), I, 114-115. Bu diyalogun başka bir şekli de İbn Manzura ait *Târîhu Muhtasari Dimâşk li-İbni Asâkir* (Dimaşk, 1984-88), XVII, 70-71'de bulunmaktadır. Burada İbrâhim en-Nehaî bir Arap olarak zikredilmektedir.

²P. de Lagarde, *Gesammelte Abhandlungen* (yy. 1866, [Osnabrück, 1966], s. 8, dipnot 4 (vurgu bana ait). Ayrıca bk. Goldziher, *Studien*, I, 109.

³A. Von Kremer, *Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig, 1873), s. 16 (vurgu bana ait). Ayrıca bk. Goldziher, *Studien*, I, 109.

⁴Goldziher *Studien*, I, 112: "Bununla Araplar'ın ilmi çalışmayı tamamen terk ettikleri söylenemez. İslâm ilimler tarihinde bazı gerçek Arap kökenli âlimler de bulunmaktadır..." 113. "Bunu sadece küçük bir azınlık başarmıştır. Bununla birlikte onlar entellektüel sahalarda doğuştan gelen öğrenme arzularını fetihle ortaya çıkan ilişkilere uygulayan yeni ele geçirilmiş yabancılar tarafından kolayca geride bırakılmışlardır. (vurgu benim).

⁵*Age.*, 114: "Her hal ü kârda bu sayısal orantı hakkında yapılacak istatistiki bir inceleme Arapların oldukça aleyhine bir sonuç ortaya çıkaracaktır."

dir.⁶ Son dönem batılı araştırmacıların genel görüşü Patricia Crone tarafından ifade edildiği üzere şöyle özetlenebilir: Ortadoğuyu müslüman Arapların feth etmesinin ardından Arap olmayanların müslüman Arap toplumuyla bir bütünleşme (entegrasyon) süreci başlamıştır. Başlangıçta Arap olmayanlar etnik ön yargıya maruz kalmalarına rağmen eğitimi, becerileri ve sayılarının çokluğu öyle bir durumdaydı ki hızlı bir şekilde etki makamlarını elde etmişler, ilim dünyasına hâkim olmuşlar ve de İslâm inancının oluşmasında çok önemli bir rol oynamışlardır.⁷ Burada altı çizilmesi gereken nokta, fethedilen bölgelerin önceki yerli elitleri, üstün beceri ve kültürlerini yeni Arap efendilerinin hizmetine sunarak, hızlıca müslüman toplum içerisinde asimile edilmiş olmalarıdır. Bu görüş makul gözükmemektedir ve ben de yakın zamana kadar bunu benimsemekteydim. Ancak yoğun bir şekilde biyografi (tabakat) literatürünü okuduktan sonra Arap ulemânın sayısının düşündüğüm kadar az olmadığına kani oldum. Bu izlenimi tahkik etmek maksadıyla konu hakkında bir istatistiki araştırmaya girişmeye karar verdim.

Arap olmayanların İslâmî ilimlere hâkim oldukları görüşü, sadece bir olgu ifadesi olarak görülmemiştir. Çoğunlukla bu -zaman zaman imalı bir şekilde- İslâm kültürünün yüksek seviyesinin antik dünyanın gelişmiş medeniyetlerinin kenarında yaşayan bir halkın ürünü olamayacağı fikriyle ilişkilidir. Dolayısıyla Goldziher ve Von Kremer'in kanaatleri üzere bu başarıya, yüksek eğitim ve kültürleriyle Arap olmayan âlimler sebep olmalıdırlar.⁸

Ayrıca Arap olmayan ulemânın kritik rolü, batılı araştırmacıların İslâm medeniyetinin oluşum dönemi esnasında keşfettikleri Roma'dan veya Roma eyâlet hukukundan ve çok az bir derecede Fars medeniyeti, Hıristiyanlık ve Yahudilik'ten iktibas edilen bir çok örneği açıklayabilirdi. Bu fikrin iki savunucusu Goldziher ve Joseph Schacht'tır.⁹ Schacht, Arap-İslâm medeniyeti üzerindeki İran ve Helenistik (kültürün) etkilerinin başlangıç tarihini hicrî ilk asrın ikinci yarısı olarak verir (670-720 civarı). Ve o bu sürecin ikinci asırda zirveye çıktığı görüşündedir. Söz konusu sürecin ilk semereleri de hukuk alanında ortaya çıkmıştır.¹⁰ Peki bu tesir nasıl gerçekleşmiştir? Schacht'a göre "İslâm Hukuku Irak'ta hicrî 100 yılı civarında başlamıştır" "o vakitte İslâm medeniyetinin kapısı ardına kadar İslâm'a ihtidâ eden gayr-i Arap eğitilmiş potansiyel taşıyıcılara açılmıştı."¹¹ Meselâ hıristiyan doğu kiliselerinin kilise hukuku ile İslâm Hukuku arasındaki paralellige, muhtemelen İslâm'a giren hıristiyanlar sebep olmuştur.¹² Hiç bir zaman bir Roma veya Bizans eyâleti olmamış Irak gibi bir bölgede, Roma Hukuku'nun etkisini açıklamak için Schacht "Helenistik eğitim

⁶ M.J. Kister yakında yazdığı bir makaleyi şu ifadeyle bitirmektedir: "Muhtemelen çoğunluğunu mevâlinin oluşturduğu (benim vurgum) yeni ulemâ nesli tarafından [yani ikinci asrın başından itibaren, H. M.] Peygamberler ve veliler hakkındaki kıssalar, menkıbeler ve hadislerin nakli yaygınlaştırılmaktaydı." (Bk. M. J. Kister, "...Lâ taqra'ü'l-qur'âne 'alâ l-mushafıyyin wa-lâ tahmilü l-'ilme 'ani l-sahafıyyin...Some Notes on the Transmission of Hadith", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1988), 127-62, özellikle, 162.

⁷ P. Crone, "Mawla", *EP*, VI, 874-82, özellikle, 877.

⁸ Goldziher İslâmî ilim faaliyetini "yabancı bir formasyon" olarak görmektedir. Krş. *Studien*, I, 112 ve II, 53.

⁹ Bk. Goldziher, *Studien*, II, 75-76 (fıkıh da nahiv ve kelam ilminden daha fazla bir oranda Arap aklının ürünü değildir. Zaten ilk dönem müslümanları fıkıhın bu ithal edilmiş karakteri hakkında açık bir bilince sahipti). Goldziher'in fikirlerinin bir özeti için bk. P. Crone, *Roman, provincial and Islamic law. The origins of the Islamic patronate* (Cambridge, 1987), 102-06.

¹⁰ *The Legacy of Islam*, ed. J. Schacht/C.E. Bosworth (Oxford, 1974), 6. İslâm öncesi hukuk sistemlerinden etkilenme ve alıntılar meselesinin uygun bir tarihi özeti Crone tarafından verilmiştir. *Roman*, böl. I.

¹¹ J. Schacht, "Foreign Elements in Ancient Islamic Law", *Journal of Comparative Legislation* (1950), 9-17, özellikle, 13.

¹² *Age*, 17.

almış (metnin aynısı) şahıslara" başvurmaktadır.¹³ O ilk müslüman hukukçuların, şuurlu bir şekilde ecnebi hukuk kitaplarına müracaat ederek yabancı hukuk kurallarını benimsemiş olabileceklerini düşünmemekte, fakat müslüman ulemâ arasındaki mühtedilerin, hukuk unsurlarını ihtiva eden kendilerine has geleneksel eğitimlerinden ilham almış olabileceklerini iddia etmektedir.¹⁴

Ben İslâm fıkhnın esas olarak Arap Yarımadası dışındaki İslâm öncesi hukuk sistemlerinden yapıldığı iddia edilen iktibaslardan veya onların tesirlerinden sorumlu olan gayr-i Arap ulemânın ürünü olduğu fikrini tenkit etmek istiyorum. Bu görüşün yerine yeni bir fikir getirmek niyetinde değilim, fakat yalnızca söz konusu görüş hakkında emin olmayacağımızı ve bu meselenin İslâm araştırmacılarının (Islamicist) daha ileri düzeyde araştırma yapmaları gerektirdiğini göstermek istiyorum. Benim argümanlarım, (sahâbe nesli hariç olmak üzere) hicrî birinci ve ikinci asrın en önemli fakihleri hakkındaki mevcut biyografik bilgilerin bir istatistiki analizine dayanmaktadır. Buna göre şu meseleler üzerinde yoğunlaşacağım: Arap fukahânın Arap asıllı olmayanlara oranı ne kadardır? Gerçekten Arap olmayanların hâkimiyeti söz konusu mu? Farklı fıkıh merkezleri hakkında aynı orandan bahsedilebilir mi? Gayr-i Arap ulemânın kökenleri nedir? Müslüman Arap toplumuyla bunların entegrasyon derecesi nedir?

Önemli fıkıh âlimlerini belirlemek için Şîrâzî'nin yukarıda zikri geçen Tabakâtu'l-fukahâsını kullanmaktayım. Bu kitap Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) en önemli olarak gördüğü bir grup fukahâyı içermektedir. Onun seçiminin iki avantajı vardır. Birincisi elde mevcut bir eser olmasıdır. Zira ilk iki asırda yetişen müslüman fukahâ hakkında büyük ve kolayca ulaşılabilir bir veri tabanı oluşturmamız biraz zaman alacaktır. İkincisi ise sınırlı bir hacminin bulunmasıdır. Öyle ki bu özelliği onu şu anda yapmakta olduğum bir ön çalışma için uygun kılmaktadır. Şîrâzî örneğinin bazı noksan ve kusurları olduğu görülüyor. Fakat bu kusurlar şimdi açıklayacağım üzere bana göre pek önemli değildir. Şöyle ki (1) verilen örneklerin sınırlı sayıda olmasının sonuçların güvenilirliğini etkileyeceği iddia edilebilir. Bu doğrudur ancak neticeleri önemsiz kılmaz. Tabi bunlar geçici sonuçlardır ve daha büyük bir örnekleme temelinde kontrol edilmesi gerekir.¹⁵ (2) Şîrâzî'nin seçimi Şafîî ulemâsı lehinde taraflı bir tercih olabilir. Ancak bu itiraz haklı telakki edilemez. Zira Şîrâzî'nin erken dönem bölgesel fıkıh merkezlerinden bir veya bir kaçını diğerleri aleyhine tercih ettiğine dair hiç bir emare yoktur. Hatta rakip ekollerin en önde gelen âlimleri bu esere

¹³ *Age.*, 15.

¹⁴ J. Schacht, "Droit byzantin et droit musulman", *Convegno di scienze morali storiche e filologiche*, 1956 (Roma 1957), (Accademia nazionale dei Lincei. Fondazione Alessandro Volta. Atti dei convegni, 12), 97-218, özellikle, 201-03. Schacht'ın iktibasların muhtemel kaynağı olarak sözlü Helenistik eğitimi (Hellenistic rhetorical education) göstermesi Crone tarafından reddedilmektedir. Krş. *Roman*, 9-10.

¹⁵ Bu yöndeki bir adım, Hollanda ulemâ projesi (Netherlands Ulama Project) (NUP) çerçevesinde Monique Bernards ve John Nawas tarafından yapılan İslâm'ın ilk dört asrına ait 1049 müslüman ulemâyı içeren bir örnekleme çalışmasıdır. Leiden, Utrecht ve Nijmegen üniversiteleri tarafından başlatılan ve Hollanda İlmî Araştırma Organizasyonu (Netherlands Organization for Scientific Research) (NWO) tarafından desteklenen proje başka veri tabanlarını da içermektedir. Hollanda Ulemâ projesinin (NUP) genel tanıtımı için bk. J. Nawas, M. Bernards, "A preliminary report of the Netherlands Ulama Project (NUP): The evolution of the class of 'ulemâ' in Islam with special emphasis on the non-Arab converts (*mawâlî*) from the first through fourth century AH", *Law Christianity and Modernism in Islamic Society. Proceedings of the Eighteenth Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants held at the Katholieke Universiteit Leuven (September 3- September 9, 1996)*, ed. U. Vermeulen ve J. M. F. van Reeth (Leuven 1998), 97-107.

alınmıştır.¹⁶ (3) Schacht İslâm Hukuku'nun hicrî ilk asırda mevcut olmadığını iddia etmektedir. Şayet bu doğruysa ilk asrın fukahâsıyla alakalı İslâmî rivâyetler güvenilir olmamalıdır. Ancak başka yerde gösterdiğim gibi İslâm Hukuku, Schacht'ın iddia ettiği vakitten elli veya yetmiş beş sene daha erken başlamıştır.¹⁷ Şîrâzî'nin Tabakât'ını sadece bir örnekleme oluşturmak için temel olarak kullanmaktayım. Onun tarafından zikredilmeyen önemli gördüğüm bir kaç âlimi de ben eklemiş bulunuyorum. Yine Şîrâzî'nin klasik mezhepler çerçevesinde zikrettiği ama ikinci asra ait olan bir kaç diğer âlimi ekledim. Üçüncü asra ait olduklarından dolayı onun eserinde zikredilen bir kaç şahsı da terk ettim. Nihaî örnekleme 115 şahıstan meydana gelmektedir. Bunlardan 108'i Şîrâzî'den alınmış ve 7'sini ben eklemiş bulunuyorum. Şîrâzî'nin âlimlerle ilgili verdiği bilgiler çoğunlukla çok muhtasar ve sınırlıdır. Genellikle onlar hakkındaki bilgileri Şîrâzî'den değil de İbn Hacer'in (852/1449) *Tehzîbu't-Tehzîb*'inden aldım. Ayrıca Şîrâzî'nin verdiği bilgiler kullanılmış ve diğer biyografik eserlere de müracaat edilmiştir.¹⁸

Gayr-i Arap kökenli ulemâyı tespit etmenin en kolay metodu kaynaklarda açıkça bir şahsın mevlâ olarak geçip geçmediğini belirlemektir. Şayet böyle bir kayıt yoksa söz konusu şahıs Arap olarak kabul edilebilir. Araştırmamda takip edilen metod budur. Bu Crone'nin mevlâ terimi hakkındaki şu fikrine de uygundur: "Mevlâ bir İslâmî metinde ikili ilişkinin aşağı tarafı hakkında kullanıldığında, ...hemen daima erken dönem İslâm Hukuku'nda kabul edilen bir tâbii türü anlamına gelir... "ve söz konusu tâbii türü" âzat edilmiş bir gayr-i Arap veya bir mühtedi yahut İslâm toplumuna yeni girmiş bir kimsedir."¹⁹ Bu telakki benim geç dönem biyografi literatürünü kullanırken elde ettiğim tecrübemle de teyit edilmektedir ki, mezkur literatürde mevlâ terimi Arap kökenli olmayanlara işaret etmektedir.

Bununla beraber bu açık ve keskin ayırım bazı problemleri barındırmaktadır. Velâ kavramı ve mevlâ terimi bidayette etnik bir kökene değil de sosyal bir statüye işaret etmektedir. İslâm öncesi devirde velânın çeşitli şekilleri vardı. En önemli olanları velâu'l-hilf (konfederasyon), velâu'l-civar (komşuluk)* ve velâu'l-itâka (âzat edildikten ve bir tabi olduktan sonra eski köle ile efendisi arasındaki ilişki) dir.²⁰ Mevâlînin bütün bu üç nevi, Arap veya gayr-i Arap olabilir. Onlar bir Arap kabilesiyle bütünleşebilmişler ve dolayısıyla

¹⁶ Aşağıda göreceğimiz üzere bu, NUP'un ana veri tabanıyla gerçekleştirilen mevcut çalışmanın neticelerinin bir mukayesesi tarafından doğrulanmaktadır.

¹⁷ Krş. H. Motzki, *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* (Stuttgart, 1991); a.m.f., "The *Musannaf* of Abd al-Razzâq al-San'ânî as a source of authentic *ahâdîth* of the first Islamic century", *Journal of Near Eastern Studies* 50 (1991), 1-21; a.m.f., "Der *Fiqh* des -Zuhrî: die Quellenproblematik", *Der Islam* 68 (1991), 1-44; a.m.f., "Quo vadis *Hadîth*-Forschung? - Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: Nâfi' the *mawlâ* of Ibn 'Umar, and his position in Muslim *hadîth* Literature", *Der Islam* 73 (1996), 40-80; 193-231; a.m.f., "Die Entstehung des islamischen Rechts", *Der islamische Orient - Grundzüge seiner Geschichte*, ed. A. Noth/J. Paul (Würzburg, 1998), 151-73; a.m.f., "The Prophet and the Cat: on dating Mâlik's *Muwatta'* and legal traditions", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 18-83.

¹⁸ İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'i özellikle benim amacıma uygundur. Çünkü (ilk kaynakların eleştirel bir değerlendirmesini esas alan) müellif, bu eserinde bir âlimin mevlâ olarak görülüp görülmediğini daima zikreder.

¹⁹ Crone, "Mawlâ", 874.

* Makalenin aslında neighborhood=komşuluk karşılığı verilen velâu'l-civâr, gerçekte basit bir komşuluk ilişkisinin çok ötesinde bir koruma ve himaye etme müessesesidir ki sonraları daha ziyade "eman" terimiyle ifade edilmiştir. Bkz. Ahmet Yaman, *İslam Hukukunda Uluslar arası İlişkiler*, Ankara, 1998, s.236; Ahmet Önkâl, "Civar" *DİA* 8/34 (marife).

²⁰ Krş. Goldziher, *Studien*, I, 105-06 ve J. Juda, *Die sozialen und wirtschaftlichen Aspekte der Mawâlî in frühislamischer Zeit*, Doktora tezi, Fakultät für Kulturwissenschaften (Tübingen 1983), böl. 1.

bu kabilenin nesebini almış veya iddia etmiş olabilirler. Bunun yanında Arap olmayanlar (ve tabii ki Araplar da) Araplarca evlat edinilmiş olabilirler ve bu yolla bir Arap şeceresini elde edebilirler. Binaenaleyh Arap nesebine sahip bir şahıs zorunlu olarak daima gerçek bir Arap demek değildir. Ve bir "mevlâ" da daima Arap olmayan demek değildir. Arap Yarımadası'nda yeni bir toplum tipi olarak İslâm cemaatinin gelişmesi (mesela, evlat edinme, hilf ve Arapların köleleştirilmesinin yasaklanması) ve bu yeni toplumun Arap olmayanlarca meskun bölgelere yayılmasının yol açtığı sosyal ve kavramsal değişikliklerin bir neticesi olarak bu karışık durum ve terminoloji İslâm'ın ilk asrında giderek değişmiştir (bu dönemde hilf'in akdedilmesi ve Araplar'ın köleleştirilmesi yasaklanmıştır). Bu değişiklikler büyük bir gayr-i Arap, köle ve hürlerin akınına sebep olmuş, böylece mevâlî sınıfı neredeyse munhasıran Arap olmayanlardan meydana gelmiş ve söz konusu kavram onlarla sınırlanmıştır. Genel olarak terminoloji daha sonraki telakkiden esinlenmiş gözükmektedir. Fakat tabakat ve ensap müelliflerinin bir şahısın Arap olduğuna dair hükümlerinin başka bilgilerle çeliştiği birkaç örnek de vardır. Ben böyle şahısları "Arap mevâlî" diye isimlendiriyorum.

Arap mevâlîyle ilgili tezat teşkil eden bilgiler bir kaç faraziye ile açıklanabilir: (1) Söz konusu şahıs gayr-i Arap kökenlidir fakat bu durumu sun'î Arap şeceresiyle gizlemeye çalışmış olabilir. Bununla beraber onun hilesi başkaları tarafından ortaya çıkarılır. (2) Bir âlimin İslâm öncesi devirlerde hilf veya velânın diğer türleri vasıtasıyla bir Arap kabilesine intisab etmiş olan dedeleri de Arap olmayabilir. Böylece bu kimselerin gerçek kökeni tamamen unutulmamış olsa da onların soyundan gelenler Arap olarak düşünölmüş olabilir. (3) Söz konusu âlim Arap kökenli olur fakat onun atalarından biri vaktiyle köle veya halîf olmuştur ve bu şekilde aslen ait olmadığı bir Arap kabilesine nisbet edilmiştir. (4) Çelişkili bilgiler bahis konusu âlimle ilgili kayıtların yanlış anlaşılmasından da kaynaklanabilir.²¹ 2 ve 3 nolu faraziyeler gözönünde bulundurulduğunda, İslâm öncesinden hicrî ikinci asra kadar olan intikal dönemindeki daha erken ve daha kapsamlı velâ kavramının sürekliliği, karışıklığa katkıda bulunmuş olabilir.

RAKAMLAR

Şîrâzî'ye göre "tabiîn fukahâsî"²² döneminde İslâm Hukuku'nun dokuz merkezi vardı. Bunlar Medîne, Mekke, Yemen, Suriye ve el-Cezîre (Mezepotamya'nın kuzey kısmı), Mısır, Kûfe, Basra, Bağdât ve Horasan'dı. Bu sınıfa ait ulemâ takriben 50/670 ile 300/912 yılları arasında faal durumdaydı. Benim çalışmam ilk iki asırla sınırlı olduğundan Şîrâzî tarafından zikredilen Bağdatlı ulemâyı dikkate almayacağım. Zira onlar üçüncü asra aittirler. Şimdi Şîrâzî'nin takdim ettiği sıraya göre merkez merkez bu grupları inceleyeceğim.²³

MEDİNE FUKAHÂSİ

*Sa'id b. el-Müseyyeb (A),²⁴ Urve b. ez-Zübeyr (A), el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr (A), Ebû Bekr b. Abdîrahman (A), Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd (A), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (A), Süleymân b. Yesâr (n), Ebû Seleme b. Abdîrahman b. Avf, (A),

²¹ Muhtemel bir örnek için aşağıdaki 36 nolu dipnota bk.

²² Bu tabirle Şîrâzî, klasik sünî fıkıh ekollerine müstesna olmayan müstakil fukahâyı kasteder.

²³ Şîrâzî tarafından zikredilen Araplar'ın isimleri zaman zaman kısaltılmıştır; bunun aksine Arap olmayan âlimlerin nesepleri diğer kaynaklardan alınan malzemeye [parantez içinde verilerek] tamamlanmıştır

²⁴ (A) Arap kökenli, (n) Arap olmayan anlamında kullanılmıştır.

Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (A), Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib, (A), Kabîsa b. Züayb (A), Abdumelik b. Mervân (A).

*Ali b. el-Huseyn b. Ali (A), el-Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (A), [Abdullah b. Ömer'in mevlâsı Nâfi'] (n), Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Şihâb ez-Zührî (A), Ömer b. Abdilaziz b. Mervân (A), Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali (A), Abdurrahman b. el-Kâsım b. Muhammed (A), Rabî'a b. Ebî Abdirrahmân Ferrûh (n), Ebû Zinâd Abdullah b. Zekvân (n), Abdullah b. Yezîd b. Hüzmüz (n), Yahyâ b. Sa'îd b. Kays el-Ensârî (A).

*Muhammed b. Abdurrahman b. el-Muğîre b. Ebî Zi'b (A), Abdulazîz b. Abdillâh b. Ebî Seleme [Dînâr veya Meymûn] el-Mâcişûn (n), Abdullah b. Muhammed b. Ebî Sebre (A), Kesîr b. Farkad (A), Mâlik b. Enes (A).

Örnekleme üç tabakaya ayrılan yirmi sekiz²⁵ isimden meydana gelmektedir. Bu tabaka Sa'îd b. el-Müseyyeb'le (yaklaşık ö. 94/714) başlayıp Mâlik b. Enes'le (ö.179/796) son bulmaktadır.²⁶ Oniki kimseden oluşan ilk tabakada yalnız bir şahıs Arap olmayan mevlâdır. Diğerleri çoğunlukla Hz. Peygamber'in kabilesi Kureyş'tendir. Bunlardan çoğu onun irtihalinden sonra idârî ve siyâsî hayatta önemli rol oynayan Peygamber ashâbının çocukları veya torunlarıdır. İkinci tabaka ise onbir âlim içermektedir. Bunlardan dördü mevlâf, diğerleri çoğunlukla önde gelen sahâbe torunlarıdır. Üçüncü tabakada beş kişi vardır. Bunlardan ikisi Kureyş'ten, ikisi Medîne kabîlelerinden, biri de gayr-i Arap kökenlidir. Netice itibariyle Medîne'de toplam olarak yirmi iki Arap ve yalnız altı adet Arap olmayan âlim mevcuttur (oran 8:2).

MEKKE FUKAHÂSÎ

*Atâ b. Ebî Rabâh [Eslâm] (n), Mücâhid b. Cebr (n), Abdullah b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke (A), Amr b. Dînâr (n), Abdullah b. Abbâs'ın mevlâsı İkrime (n), [Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs] (n).

*Abdullah b. Ebî Necîh [Yesâr] (n), Abdumelik b. Abdilaziz b. Cüreyc (n).

*Müslim b. Hâlid [b. Ferve veya Karkara yahut Cerce] ez-Zencî (n).

*Muhammed b. İdrîs [eş-Şâfi'] (A).

Mekke ile ilgili on isme sahibiz.²⁷ Birincisi Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/733) Sonuncusu Şâfi'î'dir (204/820). Birinci tabakada beş mevlâf bir Arap, ikinci tabakada her ikisi de Arap olmayan iki âlim, üçüncü tabakada bir mevlâ, dördüncü tabakada ise bir Arap âlim görmekteyiz. Bunların mecmu iki Arap, sekiz de Arap olmayandır (oran 2:8). Dolayısıyla buradaki oran hemen hemen Medîne'deki durumun tam tersidir.

YEMEN FUKAHÂSÎ

*Tâvûs b. Keysân (n), Atâ b. Merkebûz (n), ²⁸ Şerâhil b. Şurahbil (n), Haneş b. Abdillâh (n), Vehb b. Münebbih (n).

*[Ma'mer b. Râşid] (n).

*[Abdurrazzak b. Hemmâm b. Nâfi'] (n).

²⁵ Şîrâzî'nin verdiği yirmi adet isme bir isim (Nâfi') tarafımdan eklenmiştir.

²⁶ Şîrâzî, *Tabakât*, 57, 68.

²⁷ Şîrâzî tarafından verilen dokuz isme (*Tabakât*, 73) bir isim de (Ebu'z-Zübeyr) ben eklemiştir bulunuyorum.

²⁸ Kırş. İbn Sa'd, *et-Tabakât el-kübrâ* (Beyrût, ts.), V, 533, 544.

Yemen'deki fıkıh ilmi, tamamı gayr-i Arap kökenli olan yedi kişiyle²⁹ temsil edilmektedir. Birincisi Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), sonuncusu Abdurrazzâk'tır (211/827). Yemenli fakihlerden üçü (Tâvûs, Ma'mer ve Abdurrazzâk) mevâlidir. Diğer dördü ise Fars kökenli ebnâdandır ki bunlar milattan sonra altıncı asrın son on yıllarında Sasani hükümdarlarınınca kurulan ve Hz. Muhammed'in risâletine kadar ülkeyi yöneten Fars kolonisi bireylerinin Yemen'de doğmuş nesilleridir.³⁰

SÛRİYE VE CEZİRE FUKAHÂSİ

*Ebû İdrîs Aîzullah b. Abdullah el-Havlânî (A), Şehr b. Havşeb el-Eş'arî (A).

*Abdullah b. [Ebî] Zekeriyâ' (A), Hânî' b. Külsüm (A), Recâ b. Hayva el-Kindî (A), Mekhûl b. Abdillâh [Şuhrab] (n), Ebû Eyyûb Süleyman b. Mûsâ el-Eşdak (n), (el-Cezîre) Meymûn b. Mihrân (n).

*Abdurrahman b. Amr b. [Ebî Amr] Yahmid el-Evzâ'î (n), Yezid b. Yezid b. Câbir (A), Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir (A), Yahya b. Yahya el-Gassânî (A), Muhammed b. el-Velîd b. Ğâmir ez-Zebîdî (A), Sa'îd b. Abdilazîz et-Tenûhî (A).

Şîrâzî Sûriye ve Cezîre'nin en önemli hukukçuları olarak ondört isim vermektedir. Liste Ebû İdrîs el-Havlânî ile başlamakta (ö. 80/689) ve Sa'îd b. Abdilazîz et-Tenûhî (ö. 166/783) ile son bulmaktadır.³¹ İlk tabaka iki Arap âlime sahiptir. Ancak bunlardan biri *mevlâdır*.³² İkinci tabakada üçü Arap üçü de gayr-i Arap olmak üzere altı şahıs bulunmaktadır. Üçüncü tabaka yalnız biri gayr-i Arap kökenli bir mevlâ olmak üzere altı âlimden oluşmaktadır. Bunların tamamından yalnız dört Suriyeli'nin soy bakımından gayr-i Arap olduğu söylenebilir. Yine Arap ulemâdan biri muhtemelen daha önceden hıristiyan olan bir aileden gelmektedir.³³ Oran açısından %70 Arap ulemâya karşı Arap olmayanlar %30'dur. Suriye'de Medîne'deki gibi Araplar açık bir şekilde Arap olmayan ulemâya karşı çoğunluğu teşkil etmektedirler.

MISIR FUKAHÂSİ

*Abdurrahman b. Useyle es-Sunebhî (A), Abdullah b. Mâlik el-Cîşânî (A), Mersed b. Abdullah el-Yezenî (A).

*[Yezîd b. Ebî Habîb] (n), Bükeyr b. Abdullah b. el-Eşhec (n), Ebû Umeyye Amr b. el-Hâris b. Ya'kûb (n).

*Leys b. Sa'd b. Abdirrahman (n), [Abdullah b. Lehî'a] (A).

²⁹ Şîrâzî tarafından verilen beş kişiye (*Tabakât*, 73, 74) iki kişi de (Ma'mer b. Râşid, Abdurrazzâk) ben ilave ettim.

³⁰ Krş. K.V. Zettersteen, "al-Abnâ' (II)", EI², I, 102.

³¹ Şîrâzî, *Tabakât*, 74-77. Şîrâzî'nin listesinin sonundaki şahısları uygun kronolojik sıra içerisinde ben düzenledim.

³² Şehr b. Havşeb el-Eş'arî. İbn Hacer el-Askalânî'ye göre, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarabad, 1325-27/1907-09), IV, 369 Şehr b. Havşeb el-Eş'arî Evs kabilesinden Esmâ binti Yezîd b. es-Seken'in mevlâsıdır. W. Caskel, *Ğamharat an-nasab. Das genealogische Werk des Hisâm ibn Muhammad al-Kalbî* (Leiden, 1966), I, 273'te Beni Eşhar arasında Şehr b. Khavşeb (metinde aynen böyle) isimli bir kimse zikredilmiştir. Bu zâtın baba ismindeki ihtilaf yanlış okuma veya istisnah hatasından kaynaklanmış olsa gerektir (İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 449 ve Şîrâzî bu zâtın babasının ismini Havşeb olarak vermektedir) ve her iki durumda da muhtemelen aynı şahıs kastedilmiş gözükmektedir. İşte bu bir Arap *mevlâ* örneğidir.

³³ Söz konusu şahıs Yahya b. Yahya el-Gassânîdir. Bu onun ve babasının ismi ve İslâm gelmeden önce hıristiyanlığı kabul eden bir kabile olan Gassânîlerden gelen soyu üzerine temellendirilmiş bir neticedir. Krş. İ. Shahîd, "Ghassân", EI², II, 1020-21.

Mısır için örneklememiz sadece sekiz âlimden oluşmaktadır. Birinci şahıs İbn Useyle es-Sunehî (ö. 70/690 ile 80/700 arası) sonuncusu Abdullah b. Lehî'a'dır.³⁴ İlk tabaka üç Arap'tan, ikinci tabaka üç mevâlîden meydana gelmektedir. Üçüncü tabaka bir Arap bir de Arap olmayan âlim içermektedir. Netice itibarıyla Mısır'ın Arap fukahâsının sayısı (4) ile mevâlî sayısı (4) eşittir.

KÛFE FUKAHÂSİ

*Alkame b. Kays en-Neha'î (A), el-Esved b. Yezîd en-Neha'î (A), Mesrûk b. el-Ecda' el-Hemdânî (A), Ubeyd b. Amr el-Hemdânî (A), Şureyh b. el-Hâris (A), el-Hâris [b. Abdillâh] el-A'ver [el-Hemdânî] (A).

*Amir b. Şerâhil eş-Şa'bî [el-Himyerî] (A) Sa'îd b. Cübeyr b. Hişâm (n), İbrâhîm b. Yezîd el-Esved en-Neha'î (A).

*el-Hakem b. Uteybe el-Kindî (n), Hammad b. Ebî Süleymân [Müslim] (n) Habîb b. Ebî Sâbit [Kays b. Dînâr] (n), el-Hâris b. Yezîd el-Uklî (A), el-Muğîre b. Miksem ed-Dabbî (n), Ziyâd b. Küleyb [et-Temîmî] (A), el-Ka'ka' b. Yezîd (A), Süleymân b. Mihrân el-A'meş (n), Mansûr b. Mu'temir (A), Abdullah b. Şubrume [ed-Dabbî] (A), Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ [Yesâr] (A), Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî (A), el-Hasan b. Sâlih b. Hayy el-Hemdânî (A), Şerîk b. Abdillâh b. Ebî Şerîk en-Neha'î (A), Ebû Hânîfe en-Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (n).

*[Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm] (A) [Muhammed b. Hasen b. Farkad eş-Şeybânî] (n).

Yirmialtı isimle Kûfe, ulemâ sayısı bakımından Medine'nin ardından ikinci sırada gelmektedir.³⁵ Bunlardan birincisi Alkame b. Kays (ö. 62/682), sonuncusu Muhammed eş-Şeybânî'dir (ö. 189/805). İlk tabakanın tamamı Abdullah b. Mes'ud'un talebeleri olarak nitelenen altı şahsı içermektedir. Bunların hepsi Arap kökenlidir.³⁶ İkinci tabakada ise iki Arap³⁷ bir de mevâlâ³⁸ görüyoruz. Üçüncü tabakada Araplarla Arap olmayanlar arasındaki

³⁴ Şîrâzî'nin listesine (bk. *Tabakât*, 77, 78) bu şahsı ben eklemiş bulunuyorum. Ayrıca ikinci tabakadaki Yezîd b. Ebî Habîb'i de bu listeye ben ilave ettim. Şîrâzî onu önemli *fukahâ* arasında değil de Mersed b. Abdillâh el-Yezenî'nin talebesi olarak zikretmektedir.

³⁵ Şîrâzî, *Tabakât*, 79-86 Tabiîn arasından yalnız yirmi üç kişinin ismini vermektedir. Onun listesindeki önemli Kûfe ulemâsı ikinci asrın ortalarında sona ermesi sebebiyle, ben mezkur listede tabiîn ulemâsına dahil edilmeyen ikinci asrın yarısında yaşamış iki âlimi de buraya eklemiş bulunuyorum (Ebû Yûsuf ve Şeybânî). Nitekim o da bunları Hanefî mezhebi mensupları olarak sınıflandırmıştır.

³⁶ Kûfe'nin meşhur kadısı Şureyh b. Hâris genellikle Kinde kabilesinden bir Arap olarak değerlendirilmektedir (bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 326, İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 131 ve Caskel, *Ğamharat*, I, 233, II, 533). Bazılarına göre o evlâd-ı Fûrs'tendir. Yani Sasani işgalinden sonra Yemen'de yerleşen Farslılar'ın soyundandır (bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 326 ve İbn Manzûr, *Muhtasar*, X, 294-302). Bazı rivâyetlerde o kendisinin Kinde dîvanına kayıtlı Yemenli bir kimse olduğunu söyler ('idâdî fi Kinde, dîvânî fi Kinde). Bir örnekte bu rivâyetle onun bir gayr-i Arap kökenli manasında mevâlâ olduğu anlamı çıkarılmıştır (bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 132). Fakat bu yorumun doğruluğu kesin değildir. Bu rivâyetin Araplarla mevâlî arasındaki farklılığı önemsizleştirmek gibi gizli bir amacı olduğu görülüyor. Muhtemelen onun evlâd-ı Fûrs'ten olduğu düşüncesi bu tür rivâyetlerdeki önyargıyı anlamadaki yetersizlikten kaynaklanmaktadır.

³⁷ İbrâhîm en-Neha'î biyografi yazarlarının çoğu tarafından Arap olarak değerlendirilmektedir (Kırş. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 270; Caskel, *Ğamharat*, I, 264, II, 352; İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarabad 1398/1978), IV, 8; Şîrâzî, *Tabakât*, 82, Zehebî, *Tezkire*, I, 73; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 177). Birkaç rivâyet onun bir mevâlâ olduğuna işâret etmektedir: Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem bu makalenin başında iktibas edilen rivâyette onu mevâlâ olarak gösterir (ayrıca bk. dipnot 1). Ayrıca Belâzûrî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf*'inde (Beyrût, 1398/1978), III, 95 bu zâtın en-Neha'nın dîvânü'l-cündünde mevâlâ olarak kaydedilmiş olduğu belirtilmektedir (divanda kaydedilen bu ve diğer mevâlînin durumu için bk. Juda, *Mawâfî*, 120-31, özellikle, 127). Bununla birlikte onun annesinin bir Arap olduğu

oran, altı gayri-Araba karşı, dokuz Arap olarak daha da dengelenmektedir.³⁹ Dördüncü tabakada bir Arap bir de mevlâya sahibiz. Toplam olarak Kûfe'deki Arap ulemâ (18) 7:3 oranında mevlânın (8) çok üzerindedir.

BASRA FUKAHÂSİ

*el-Hasan b. Ebi'l-Hasan [Yesâr] el-Basrî (n), Câbir b. Zeyd el-Ezdî (A), Muhammed b. Sîrîn (n), Ebû'l-Âliye Rufey' b. Mihrân (n), Humejd b. Abdurrahman el-Himyerî (A), Müslim b. Yesâr (n), Ebû Kilâbe Abdullah b. Zeyd el-Ezdî (A).

*Katâde b. Diâme es-Sedûsî (A), Eyyûb b. Ebî Temîme [Keysân] es-Sahtiyânî (n), Yûnus b. Ubeyd [b. Dînâr] (n), Abdullah b. Avn b. Ertebân (n), Eş'as b. Abdilmelik el-Humrânî (n), İbrâhim b. Müslim el-Mekkî (A), Hişâm [b. Ebî Abdillâh Senber] (n), Dâvûd b. Ebî Hind [Dînâr b. Üzâfir veya Tahmân el-Kuşeyrî] (n), Humejd b. Ebî Humejd [Tayrav, Tayraveyh, Zazeveyh, Dâvarev, Tarhan, Mihrân, Abdurrahman veya Mahled] et-Tavîl (n), Osman b. Süleyman [veya Müslim b. Cermûz veya Hürmüz] el-Bettî (n).

*Ubeydullah b. el-Hasan b. el-Hasan el-Enbârî (A), Abdurrahman b. Mehdî b. Has-sân (n).

Basra'ya ait fıkıh ilmi ondokuz isimle temsil edilmektedir.⁴⁰ Bu liste Hasan el-Basrî (ö. 110/729) ile başlamakta, Abdurrahman b. Mehdî (198/814) ile son bulmaktadır. Daha ilk tabakada dört mevlâ ulemânın üç Arab'a karşı birazcık sayıca üstünlüğü söz konusudur. İkinci tabakada on kişiden yalnız ikisi Arap, diğerleri gayr-i Arap kökenli olan mevlâdır. Üçüncü tabakada ise bir Arap bir de mevlâ görmekteyiz. Basra'da toplam ondokuz ulemânın onüçü gayr-i Arap kökenlidir (oran: 7:3).

HORASAN FUKAHÂSİ

Atâ b. Ebî Müslim [Abdullah veya Meysere] el-Horasânî (n), ed-Dehhâk b. Muzâhim el-Hilâlî (A), Abdullah b. Mubârek el-Mervezî (n).

Horasan'la ilgili olarak Şîrâzî sadece üç âlim zikreder ve bunlardan ikisi mevlâdır.⁴¹

.....

(Muleyke binti Kays b. Abdillâh b. Mâlik b. Alkame b. en-Neha'; krş. Caskel, *Çamharat*, I, 264, II, 352) bilgisiyle, Alkame b. Kays en-Neha'î'nin kız kardeşi olduğuna dair malumat (krş. İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 8) çelişmektedir. Arap olmayan mevlâ ile bir Arap kadının evliliği İslâm'ın ilk asrında pek kabul görmezdi ve böyle evlilikler nadir idi (krş. Juda, *Mawâli*, 178-81). Bu (İbrahim en-Neha'î) Arap mevlâ konusunda başka bir örnektir.

³⁸ İbn Hacer'e, (*Tehzîb*, IV, 11) ve Şîrâzî'ye göre (*Tabakât*, 82) Saîd b. Cübeyr, Benî Esed kabilesinin bir kolu olan Vâlîbe b. el-Hâris'in mevlâsıydı. İbn Kuteybe'ye göre, (*Ma'ârif* [Beyrût, 1407/1987], 253) o siyahi idi.

³⁹ Bu gruptaki bir kaç âlimin soyu ile ilgili edindiğim neticeler şu yorumu gerektiriyor: el-Hakem b. Uteybe Kinde'nin mevlâsıdır ve Hakem b. Uteybe b. en-Nehhâs ile karıştırılmamalıdır (bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 432. İkincisi hakkında bk. Caskel, *Çamharat*, I, 157). Dolayısıyla o (Hakem) gayr-i Arap telakki edilir. Mansur b. Mu'temir es-Sülemî İbn Hacer'e (*Tehzîb*, X, 312) ve Caskel'e (*Çamharat*, I, 124) göre Araptır, fakat İbn Kuteybe'ye göre, (*Me'ârif*, 268) bazı kimseler onun Etyopyalı (Habeşli) olduğunu söylemişlerdir. Bununla beraber onun hakkında açıkça bir mevlâ tabiri kullanılmamıştır. Bu sebeple onu Araplar arasında zikrettim. Muhtemelen bu zât, siyahi ataları uzun yıllar Arap kabileleriyle beraber olup onlarla bütünleşen bir Araptır. Muhammed b. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ genelde Arap olarak değerlendirilir (krş. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 303-03; Caskel, *Çamharat*, I, 177) ve burada da o aynı şekilde kabul edilmiştir. Diğer taraftan bu zâtın dedesinin ensarın veya daha açıkça belirtilirse Beni Amr b. Avf'ın mevlâsı olduğu söylenir (krş. Caskel, *Çamharat*, II, 591-92; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe* (Beyrut, ts.), VI, 369, no. 9465). Bu durum onu bir Arap mevlâ konumuna sokabilir.

⁴⁰ Şîrâzî'nin zikrettiği bir şahsı (Suvâr b. Abdillâh) ben çıkarmış bulunuyorum. *Tabakât*, 87-91, Zira o daha çok üçüncü asra ait bir kimsedir.

⁴¹ Şîrâzî, *Tabakât*, 93-94. Hicrî üçüncü asırda yaşamış olan İbn Râhveyh'i buraya almadım.

Genel olarak örneklemimizdeki bilgiler değerlendirilince Arap ulemâsının Arap olmayanlara sayıca üstünlük sağladığı açıkça görülmektedir. Kesin olarak veya yüksek ihtimalle Arap kökenli olmayan elli iki mevâlîye karşı altmışüç Arap ulemâ mevcuttur (oran: 55:45). Dolayısıyla çağdaş İslâm araştırmacılığında genel kabul gören gayr-i Arap mevâlînin "sırf sayıca ilim dünyasına hâkimiyet sağladığı" görüşü ispatlanamaz; en azından klasik fıkıh mezheplerinin kuruluşu öncesindeki fıkıhın önde gelen âlimleri söz konusu olduğunda durum böyledir.⁴²

Bir kısım merkezlerdeki durumun aksine (Medîne, %20, Sûriye, %30, Kûfe, %30) bazı yer ve bölgelerin, yüksek seviyede gayr-i Arap *fukahâ* yüzdeliğine sahip olmaları dikkat çekicidir (Yemen, %100, Mekke, %80, Basra, %70). Beklenenin aksine⁴³ gayr-i Arap ulemânın sayısı bir kaide olarak Arap Yarımadası dışındaki fıkıh merkezlerinde daha yüksek değildir. Arap olmayan âlimler Arabistan içerisindeki bazı merkezlerde daha baskın iken Yarımada'nın dışındaki bazı merkezlerde sadece bir azınlık oluşturmuşlardır.

Arap ve gayr-i Arap âlimlerin oranı ulemâ tabakasına göre hesaplandığında ilk tabakada %37 Arap olmayana karşı, %63 Arap ulemânın mevcudiyeti görülmektedir. İkinci tabakada %40 Arap, %60 Arap olmayan şahısla karşılaşmaktayız ki, hemen hemen yukardaki oranın tam tersidir. Üçüncü tabakada oran tekrar tersine döner ve Araplar %63 oranla rakamsal olarak üstün bir konumdadırlar. Sadece bir kaç âlimi içeren dördüncü tabakada orantı eşittir. Fakat bu (eşitlik) çok önemli değildir. Bu sonuçlar makalemizin başında zikri geçen müslüman ilim geleneğine ait rivâyette ifade edilen görüşle, yani sahâbe neslinden sonra hemen hemen fıkıh ilminin İslâm memleketinin bütün bölgelerinde mevâlîye geçmiş olması fikriyle tezat teşkil etmektedir.

Gayr-i Arap ulemânın rolü hakkındaki müslüman ve Batılı âlimlerin izlenimi ile bu istatistiki araştırmanın sonuçları arasındaki farkı nasıl izah edebiliriz? Müslüman âlimlerin görüşü söz konusu olduğunda öyle görünüyor ki Abdurrahman Zeyd b. Eslem'in rivâyetindeki gibi veya Zührî ve Halîfe Abdulmelik hakkındaki rivâyetlerdeki gibi düşüncelerin kaynağı, birinci asrın sonundan üçüncü asrın başına kadar temel bir problem olan Araplarla mevâlî arasındaki çatışmadır.⁴⁴ Kendilerini en üstün ırk olarak gören Araplar ülkede Arap olmayanların artan nüfûzundan korkuya kapıldılar ve buna karşı koydular. Araplar'ın bu tür kaygıları Abdulmelik'le Zührî arasındaki diyalogla ilgili rivâyetlerde net bir şekilde görülmektedir. Diğer taraftan mevâlî, başarılarına ve İslâm'a sundukları hizmetlerine işaret ederek artmakta olan kendilerine güven duygularını ifade etmişlerdir. Bunun, bizzat mevâlî olan Abdurrahman b. Zeyd'in ifadesinde yansıtılmış olduğu gözükmektedir.

Batılı araştırmacılar, mevâlî ulemânın önder rolünü abartan müslüman âlimlerin rivâyetlerinden ve Hasan el-Basrî, Ebû Hanîfe ve Muhammed eş-Şeybânî gibi bazı önemli

⁴² Her iki ulemâ sınıfı arasındaki fark benim örneklememdekinden daha küçük olsa da NUP'un veri tabanındaki mevcut bilgiler (bk. 15. ve 16. dipnotlar) genel olarak bu çalışmanın sonuçlarını doğrulamaktadır. Hicrî 81 ile 240 seneleri arasındaki Arap fukahânın yüzdelik oranı 49'dur (sayı: 58). Buna karşılık Arap olmayan ulemânınki 51'dir (sayı: 60). Hatta örnekleme, fukahâdan olmayan ulemâ da eklenerek büyütülse bile (sayı: 314) Araplarla mevâlî arasındaki oran hemen hemen nerdeyse aynı kalmaktadır. (sapma: %0.45). Kaynak: J. Nawas, "The evolution of *fiqh* and the ethnicity of its practitioners over the first four centuries of Islam", bu tebliğ Uluslararası Ortaçağ Konferansı'nda sunulmuştur. University of Leeds, 19-17 July 1997. Bu çalışmanın gözden geçirilmiş bir versiyonu "The emergence of *fiqh* as a distinct discipline and the ethnic identity of the fuqahâ in early and classical Islam" olarak *Proceedings of the 19th Congress (1998) of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants (UEAI)*, ed. H. Kilpatrick, S. Leder, and B. Martel-Thoumian (Halle, baskıda) içinde neşredilecektir.

⁴³ Bk. G.H.A. Juynboll, *Muslim Tradition. Studies in chronology, provenance and authorship of early hadith* (Cambridge, 1983), 132-33.

⁴⁴ Goldziher'in eserinin "Arab und Ağam" kısmı mevâlî ve Araplar arasındaki çatışmanın istifade edilecek bir özetidir. Bk. *Studien*, I, 101-46.

fukahâ ve ulemânın mevâlî olması gerçeğinden etkilenmiş gözükmektedirler. Bu hata genelleştirmenin neticesidir. Niçin bir çok önemli Arap âlim gözardı edilmiştir. Bunun bir sebebi, Batılı araştırmacıların, İslâm'ın ortaya çıktığı vakitte Arapların kültürel kapasitelerini ve Arap medeniyetini küçümsemeye meyletmiş olmaları ve İslâm kültürünün açan çiçeğinin Arapların ameliyesi olabileceğini tasavvur edememeleri olabilir. Öyleyse İslâm kültür ve medeniyetinin başarılarının müsebbipleri, İslâm öncesi gelişmiş medeniyetlerin, özellikle de Helenistik yani Batı medeniyetinin üyeleri olmalıydı.⁴⁵

GAYR-i ARAP KÖKENLİ FUKAHÂNIN KÜLTÜREL ARKAPLANI

Şimdi girişte verilen ikinci grup sorulara gelelim. Arap olmayan ulemâ nerelidir? Bunlar ne ölçüde Arap müslüman toplumla bütünleşmişlerdir? Gayr-i Arap fukahânın kültürel arkaplanı konusundaki malumat oldukça azdır. Kaynaklar nadiren Arap kökenli olmayan bir şahsın veya atalarının nereden geldiğini açıkça ifade ederler. Çoğunlukla kaynaklar sadece bir kimsenin bir kabile, aşiret veya bir şahsın mevlâsı olduğunu belirtirler. Böyle durumlarda bir kimsenin veya atalarının ismi muhtemel memleketi hakkında bir ipucu sağlayabilir. İlk müslüman ulemânın isimleri hakkında böyle bir maksada yönelik çok az araştırma yapılmıştır.⁴⁶ Dolayısıyla aşağıdaki sonuçlar geçici olarak kabul edilmelidir. Bunların daha büyük bir veri tabanı temelinde doğrulanmaya ihtiyacı vardır. Hicrî ilk iki asırda yaşamış Arap ve gayr-i Arap kökenli âlimlerin isimleri karşılaştırıldığında çeşitli özellikler göze çarpar. (1) Arap olmayanların isimleri çoğunlukla daha kısadır. Yani bir çok Arabın kaynaklarda zikredilen uzun soy şecereleri bunlarda yoktur. Hatta bazan baba adı dahi mevcut değildir. (2) Şecerede *künye* kullanımı Araplardan çok mevâlî isimleri için görülen bir özelliktir. Genellikle bir mevlânın şeceresinde yabancı bir isim yerine künye bulunur. Ve biz künyeyi taşıyan atanın İslâm'a ihtidâ etmiş olduğunu farz edebiliriz. (3) Mevâlî ulemânın şeceresinde Araplar tarafından kullanılmayan bazı isimler de mevcuttur. Bu isimlerin kökeni teşhis edilebilirse söz konusu âlimin kültürel kökeni belirlenebilir. (4) Bazı isimler görünüşte Arapça olsada özellikle mevâlîye aittirler ve nadiren gerçek Araplar tarafından kullanılırlar. Bu mülâhazalar bir şahsın Arap veya gayr-i Arap kökenli olarak sınıflanıp sınıflanmamasında belirsizlik bulunan durumlarda yardımcı olabilir. Aşağıda, örneklememden alınan mevâlî isimlerinden bazı misaller takdim edeceğim.

İranlı olarak tanıtılabilecek isimler: Ferrûh, Hürmüz, Mihrân, Merkebûz, Zûtâ, Mâh, Artabân, Uzâfir, Tayraveyh,⁴⁷ Keysân, Şuhrâb, Sîrîn, Senber,⁴⁸ Cermûz,⁴⁹ veya bir lakap olan el-Mâceşûn yahut Mâcişûndur.⁵⁰ Cüreyc ve Tedrûs gibi isimler açıkça Yunan kökenli-

⁴⁵ Arapların mezîyetleri hakkında bir çok tahkir edici mülâhaza örnekleri Goldziher'de görülmektedir, *Studien*, I, 108, 109, 112.

⁴⁶ Bu konudaki bir istisna R.W. Bulliet'in *Conversion to Islam in the Medieval Period. An Essay in Quantitative History* (Cambridge and London, 1979) adlı çalışmasıdır.

⁴⁷ Krş. Ph. Gignoux, *Iranisches Personennamenbuch*, Band II, *Mitteliranische Personennamen*, Faszikel 2: *Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique* (Wien 1986), no. 352: Farrox, no.448: Hormizd, no. 630: Mihrân, 575: Mardbûd, no. 589: Mardaybûd, no.1088: Zötîy, no. 510: Mâh, no. 125: Ardavân, no: 990: Vêh-Sâbuhr, no. 306: Dârây-veh. Fars kökenli olup olmadıklarında şüphe ettiğim isimlerle ilgili tavsiyesi için R. E. Emmerick (Hamburg)'e medyunum.

⁴⁸ Krş. F. Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg 1895 [Hildesheim 1963]), 152 a: Kaitân/Kaidân, 312b-313a: Şuhrâb (Ayrıca krş. Gignoux, *Iranisches Namenbuch* II, no.868: Sahrâb), 302b-303a: Sîrîn, 281b, 282a.

⁴⁹ Muhtemelen bu kaynaklarda ayrıca alternatif bir isim olarak verilen Hürmüz veya Hürmüzd'ün yanlış okunuşudur. Krş. İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 153-154; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Beyrut, ts.), III/2, 244 (no. 2287)

⁵⁰ İbn Mürdeveyh'in *Târîhu İsfahân*'da verdiği bilgiye göre bu lakabı ilk kullanan İsfahân kökenli Abdülazîz b. Abdillah'ın dedesi Ebû Seleme Dînâr (veya Meymûn) el-Mâceşûn'dur. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, (Haydarabad, 1962, vd.), V, 107; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXVIII, 43-44; ve el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (Beyrut, 1992), XVIII, 155.

dir. (Georgos, Theodoros); Yahmed gibi bir isim Hind menşeli olabilir.⁵¹ Tarhân Türk ismidir.⁵² Karkara veya Carca (aynı ismin farklı iki telaffuzu) Arapça değildir.⁵³ Fakat bunların hangi lisana ait olduklarını belirleyemedim.

Bununla beraber birçok mevâlî Arapça yahut görünüşte Arapça olan isimlere sahiptirler ki, bu isimleri onlar ya bir Arap ailesiyle bütünleştiklerinde yahut ihtidâ ettiklerinde almış veya benimsemişlerdir. Bu onların kökenini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Fakat böyle durumlarda bile isimler bilgilendirici olabilirler. Zikredildiği gibi bazı isimler mevâlî arasında Araplar arasında olduğundan daha yüksek bir sıklıkla kullanılmaktadır ve onlara has olduğu gözükmektedir. Hatta bu isimler Yesâr, Meysere, Meymûn, Dînâr, Nâfi' ve Müslim gibi Arapça olsa ve aynı zamanda Araplar tarafından kullanılsa bile durum böyledir. Yesâr (saadet, refah) ismi -en azından bazı durumlarda- Fars kökenli Feyrûz isminin (mutlu, başarılı) tercümesi gibi gözükmektedir.⁵⁴ Bu durum benzer mânaya sahip Meymûn ve Meysere isimlerinde de söz konusu olabilir. Ferrûh gibi, diğer isimler Arapça bir mânaya sahiptirler,⁵⁵ ancak Araplarca kullanılan isimlerden değildirler. Ve bunlar yabancı isimlerle eş seslidirler.⁵⁶ Dînâr (Roma menşeli Denarius'dan) ve Nâfi' (faydalı) kelimeleri her ne kadar bazı Araplarca kullanılsa da köleler için meşhur olmuş isimler gibi gözükmektedirler. Ayrıca efendiler, ihtidâ etmiş bir köleye Müslim adını da vermiş olabilirler ve ayrıca açıktır ki yeni mühtedi babalar erkek çocuklarından birine bu ismi vermeği tercih etmişlerdir.⁵⁷

Gayr-i Arap menşeli âlimlerin kökenleri hakkında onların şecerelerine ve orijinleriyle ilgili kaynaklardaki açık bilgilere dayanan araştırmam aşağıdaki neticeleri ortaya koymaktadır: Medine'deki altı faal mevâlînin tamamı Fars asıllıdır. Sekiz Mekkeli mevâlî arasında biri Nubya, veya Etyopya kökenli (Atâ')⁵⁸ ve biri de Berber asıllıdır ('İkrime). Diğer altısını tesbit etmek oldukça zordur. Bunlardan ikisinin dedeleri Yunan-hıristiyan isimlidir ve bunlar Suriye veya Mısır'dan gelmiş olabilirler. (Ebû Zübeyr, İbn Cüreyc). Yine birinin babası Fars asıllı (İbn Ebî Necîh), diğeri Etyopya kökenli olabilir (Mücâhid).⁵⁹ Bir üçüncüsü

⁵¹ Evzâ'î'nin dedesinin ismidir. Bazı rivâyetlere göre onun soyu Sindli esirlere dayanmaktadır. Krş. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 239; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIV, 313, vd.

⁵² Krş. J. Th. Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* (Leipzig, 1866 [Hildesheim, 1979], I-II, 277, 597; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. 2 (Wiesbaden, 1965), 495ff.

⁵³ Bu Mekkeli âlim Müslim b. Halid'in dedesinin ismidir. Onun "ez-Zenci" lakabı Afrika orijinli olabileceğine işaret etmektedir. Bununla beraber kaynaklar onun niçin bu lakaba sahip olduğu hususunda farklı malumat verirler. Krş. Mizzî, *Tehzîb*, XVII, 508-509, 512.

⁵⁴ Hasan el-Basrî'nin babasının durumu için bk. (H. Ritter, "Hasan al-Basrî", *EP*, III, 247) ve Süleyman'ın babasının durumu için bk. (İbn Manzûr, *Muhtasar*, X, 193)

⁵⁵ Bunun anlamı "son haline ermiş olan buğday başakları ve hasat edilip toplanan tanelerdir" E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon* (London, 1877), II, 2363. Bu Arapça kelime Farsça menşeli olabilir.

⁵⁶ Örneklememizdeki Ferrûh ismi Fars kökenli gibi gözükürken kimseler tarafından kullanılmaktadır (İbn Kuteybe, *Mâ'arif*, 274). Farsça "Ferrûh" ismi hakkında bk. 47. dipnot. Eşsesli isimlerin kullanımı Goldziher tarafından kaydedilmiştir. *Studien*, I, 33.

⁵⁷ Bu, böyle isimleri kullananların daima köken olarak gayr-i Arap veya köle yahut gayr-i müslim oldukları anlamına gelmez.

⁵⁸ Ebû Dâvûd es-Sicistânî'ye göre o, Nübyalı bir kimsedir (İbn Hacer *Tehzîb*, VII, 200). İbn Manzûr'a göre o, Habeşlidir (*Muhtasar*, XXII, 219). Hakkında verilen bilginin güvenilirliğine dair bir tartışmayla birlikte Atâ'nın detaylı bir biyografisi için bk. Motzki, *Anfänge*, 219.

⁵⁹ Babasının ismi Cebr, Araplar arasında yaygındır. Fakat bu eşsesli bir Etyopya ismi olan Gabr (hizmetçi) olabilir. Meslektaşlarım Dr. Veronika Six (Hamburg) ve Prof. Dr. Manfred Kropp (Mainz), bu ismin Etyopyalı olabileceğine dair faraziye teyit etmişlerdir. Ayrıca eski bir yahudi ismi olan Geber vardır (Krş. L. Koehler/W. Baumgartner, *Lexicon in veteris testamenti libros* (Leiden, 1958), 168; 1 Kings 4: 13, 19). Fakat ben bu ismin kullanılmaya devam edip etmediğini belirleyebilmiş değilim. Bk. Aşağıdaki 75. dipnot.

ise Yemen'den gelmiştir ve Farisî veya Etyopya yahut başka bir kavim'den olabilir (Amr b. Dînâr). Son zâtın (Müslim b. Hâlid) kökeni ise Afrika olabilir.⁶⁰ Yedi Yemenli âlimden dört veya beşi Fars asıllı ebna olarak kabul edilirler. Bunlar, mîlâdî altıncı asrın son on yıllarıyla yedinci asrın ilk on yıllarında Yemen'de yerleşen Sasani işgal güçlerinin soyundan gelenlerdir. Diğerleri de muhtemelen yine Fars kökenli mevâlîdir (Tâvûs, Ma'mer, Abdurrazzâk).⁶¹ Sûriyeli dört gayr-i Arap ulemâ arasında birini Farslı bir nesebe sahip görüyoruz (Meymûn).⁶² Diğerini dedesinin İndus vadisi orijinli (el-Evzâî),⁶³ bir üçüncü şahsı da Farslı veya Hindistan kökenli (Mekhûl)⁶⁴ olarak bulmaktayız. Öte yandan son şahıs (Süleymân b. Mûsa)⁶⁵ muhtemelen coğrafi kökeni belli olmayan bir yahûdi aileden gelmektedir. Mısırlı dört kişiden biri Fars asıllı, (el-Leys),⁶⁶ bir diğeri (Yezid b. Ebî Habîb) Nubyalı olarak teşhis edilebilir.⁶⁷ Diğer ikisinin kökenlerini belirleyebilmiş değilim. İlk iki asırda Suriye ve Mısır'ın önde gelen müslüman hukukçuları arasında Suriyeli, Yunan veya Kıpti olan hıristiyanlardan gelen kimselerin bulunmaması dikkat çekicidir. Kûfe'deki sekiz mevâlînin etnik kökenlerini belirlemek zordur. Bunlardan ikisi Fars asıllı⁶⁸ biri siyahidir.⁶⁹ Diğer beşine gelince çoğunun Mezopotamya'dan ve Kûfe'ye yerleşmiş kabileler tarafından feth edilmiş olan eski Sasani imparatorluğunun doğu bölgelerinden geldiklerini tahmin etmemize rağmen, bunların kökenleri pek açık değildir. Basra'nın onüç mevâlî ulemâsı arasında dokuzu açıkça Fars kökenlidir.⁷⁰ Diğer üçü ise aynı kökene sahip olabilir.⁷¹ Kalan birinin (Müslim b. Yesâr) kökeni ise kapalılık arz etmektedir. Horasan'ın iki mevâlî âliminden biri Fars diğeri Türk asıllıdır.⁷²

Gayr-i Arap kökenli âlimlerin çoğu İran menşelidir. Bu durum yüzde 50'si (26 şahısla) için kesin ve yüzde 21 (onbir şahısla) için muhtemeldir. Dolayısıyla toplam yüzde 71

⁶⁰ Bk. Dipnot 53.

⁶¹ Tavûs b. Keysân Farslı ebnânın veya Benî Hemdânın mevlâsıdır. (bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 8; İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 258. Goldziher'in onun bizzat ebnadan olduğuna dair ifadesi [*Studien*, I, 113, dipnot, 3] muracaat ettiğim kaynaklarca doğrulanmamaktadır.) Ezd kabilesinin mevlâsı Ma'mer b. Râşid Basra kökenli olması hasebiyle muhtemelen fars asıllıdır. Abdurrazzâk kaynakların çoğunda Beni Himyer'in mevlâsı olarak değerlendirilir. Fakat o İbn Manzûr'un *Muhtasar*'ında XV, 98, ebna kökenli olarak gösterilmektedir. Her iki görüş de doğru olabilir. Mevâlîden olan başka ebna örnekleri de vardır. Mesela Yemendeki Sasani vâlisinin oğlu Musâ b. Bâzân'ın, Beni Cümâh'ın veya Mahzûm'un yahut Mezhic kabilesinin mevlâsı olduğu söylenmektedir (bk. Mizî, *Tehzîb*, XXII, 5; İbn Hacer *Tehzîb*, III, 216-18).

⁶² Şîrâzî (*Tabakât*, 77) ve İbn Manzûr'a göre, (*Muhtasar*, XXVI, 60-68) onun babası İstahr esirleri arasındaydı.

⁶³ Şîrâzî'ye göre (*Tabakât*, 76) Yemenli esirlerdendir. Ebû Zur'a ed-Dimeşkî'ye göre Sind esirlerindedir (İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 239).

⁶⁴ Mekhûl hakkındaki bilgiler ihtilaflıdır: Sind (krş. Şîrâzî, *Tabakât*, 75; İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 257), Fars (İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 239).

⁶⁵ Bu sonuç sadece Süleymân ve Mûsa isimlerine dayanmaktadır.

⁶⁶ "Nahnu mine'l-furs min Isbehân" (Biz Isfahânlı Fârisilerdeniz). İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 459.

⁶⁷ Krş. Zehebî, *Tezkiretül-Huffâz* (Beyrut, ts.), I, 129.

⁶⁸ Süleyman b. Mihrân (İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 222-26) ve Ebû Hanîfe (İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 449-52; J. Schacht, "Abû Hanîfa al-Nu'mân", *EP*, I, 123).

⁶⁹ Sa'îd b. Cübeyr (İbn Kuteybe, *Me'ârif*, 253).

⁷⁰ el-Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Ebu'l-Âliye Rufey', Eyyûb b. Ebî Temîme, Abdullah b. Avn, Hişâm b. Abdillâh, Dâvûd b. Ebî Hind, Humeyd et-Tavîl, Osmân b. Süleymân.

⁷¹ Yûnus b. Ubeyd, Eş'âs b. Abdilmelik, İsmâ'il b. Müslim. Biyografi literatüründe bunların soyları zikredilmekte ve şecereleri, kökenleri hakkında hiç bir ip ucu vermemektedir. Bununla beraber biz bunların doğu bölgelerinden gelmiş olduklarını farz edebiliriz. Çünkü bunlar Mezopotamya'ya asker olarak yerleştirilen ve doğu fetihlerinde faaliyet gösteren Arap kabilelerinin mevlâsıdır.

⁷² Fars kökenli olan, Belh asıllı Atâ b. Ebî Müslim'dir. Onun babasının ismi (bazı kaynaklara göre) Meysere'dir. Krş. İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 212. Türk kökenli olan ise Abdullah b. el-Mubârek'tir (Babası *Türk*, annesi *Harzemlidir*). İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 384.

sonucunu vermektedir. Şayet Hind ve Türk orijinli ulemâyı eklersek oran yaklaşık yüzde 77'ye yükselir. Yüzde onun biraz altındaki bir oran (beş kişi), Mısır'ın Batısına Etyopya, Nubya, ve Kuzey Afrika'dan gelmişlerdir. Yüzde onundan daha azı (beş kişi) Süriyeli yahut Mısırlı bir hıristiyan (iki kişi) veya bir yahudi kökenine (üç kişi) sahiptirler veyahut böyle olmaları muhtemeldir. Arap olmayan ulemâdan yüzde 12'sinin dinî yahut kültürel etnik kökeni tamamen belirsizdir.⁷³

Yukarda zikredilen âlimler kökenlerine ne kadar yakındırlar? Bu soruya cevap vermek onların müslüman Arap topluma entegrasyonunun derecesi hakkında bize bir izlenim verebilir. Söz konusu soruya ancak bir şahıs, onun ataları ve onların müslüman topluma giriş çerçevesi hakkında somut bilgiye sahip olunması durumunda tereddütsüz cevap verilebilir. Fakat çoğunlukla durum böyle değildir. Bu tür bilgilerin olmaması durumunda, şayet şecere yabancı isim veya özellikle köle ve mevâlî tarafından kullanılan isimler içeriyorsa, sonuçlar şecereden ve bir âlimin hayat hikayesiyle ilgili tarihlerden çıkarılabilir. Ancak burada bir problem ortaya çıkmaktadır. Genellikle modern zamanlarda olduğu gibi, bir şahıs ihtidâ üzerine kendi ismini bırakıp onun yerine İslâmî bir isim almış mıdır? Yoksa asıl ismini muhafaza etmiş ve İslâmî isimleri sadece ihtidâdan sonra doğan çocuklarına mı vermiştir?

Mevâlî'nin çeşitli şecerelerindeki İslâmî isimlerin, yabancı veya özellikle mevâlî tarafından kullanılan bir isim içeren künye ile bitmesi gerçeği, ihtidâ halinde ilke olarak isimlerde hiç bir değişiklik olmadığı faraziyesinin lehine bir durumdur. Yeni mühtedi sadece İslâmî veya Arapça bir künye alırdı ve genellikle (daima değil) onun torunları sadece bu künyeyi kullanırlardı. Bu konuda zikredilebilecek misaller şunlardır: Rabîa b. Ebî Abdîrahmân [Ferrûh], Abdulaziz b. Abdillâh b. Ebî Seleme [Dînâr, Meymûn] Atâ b. Ebî Rebâh [Eslem], Abdullâh b. Ebî Necih, [Yesâr], el-Hasan b. Ebî'l-Hasan [Yesâr] el-Basrî, Eyyûb b. Ebî Temîme [Keysân], Hişam b. Ebî Abdillâh [Senber], Dâvûd b. Ebî Hind [Dînâr], Humeyd b. Ebî Humeyd [Tayreveyh/Tarhan].

Biz her hangi bir künye kullanılmadığı durumlarda bir Arap ismi taşıyan şahıstan sonra gelen kimsenin ilk defa İslâma ihtidâ etmiş olduğunu bir kural olarak benimseyebiliriz. Meselâ Meşhûr fakih Ebû Hanîfe'nin şeceresi şöyledir: Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbî b. Zûtâ b. Mâh. O ve babası Sâbî Arap isimlidir. Buna karşılık dedesi ve büyük dedesi Fariş isimlidir. Kuralımıza göre dedesi Arap-İslâm toplumuna girmiş ve oğluna Arapça isim koymuştur. Söz konusu durum kaynaklardaki kayıtlarca da doğrulanmaktadır. Şöyle ki onun dedesi Kâbil kökenlidir. Bir Arap kabilesi Teymullah b. S'alebe'ye köle olmuş, neticede İslâm'a ihtidâ ederek âzat edilmiştir.⁷⁴

Araplarca kullanılan ama daha ziyade Yesâr, Meysere, Meymûn, Nâfi', Dînâr gibi isimlere ve Müslim gibi bir İslâmî isme gelince, biz bu tür isimleri taşıyan bir kimsenin köle olarak Arap toplumuna girdiğini ve kendi orijinal yabancı ismi yerine efendisinden Arapça yahut İslâmî isim aldığı veya bunun yerine torunlarından birinin daha sonra onun yabancı ismini Arapça bir isimle değiştirdiğini farzedebiliriz.⁷⁵

⁷³ Bu toplam olarak yüzde 100'den daha fazla tutmaktadır. Çünkü hıristiyan ve yahûdi âlimler, coğrafi köken kategorilerine de dahil edilmiştir (dolayısıyla bunlar mükerreren zikredilmiştir [çeviren]).

⁷⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut ts.), XII, 324-25 (Ebû Hanîfe'nin bir torununa göre). Krş. Schacht, "Abû Hânîfa", 123. Kaide için ayrıca bk. Bulliet, *Conversion*, 19.

⁷⁵ Bir yabancı ismi Arapça bir isimle değiştiren bir torun örneği için krş. Goldziher *Studien*, I, 133, dipnot. 2. Yesâr ismi -en azından bazı durumlarda- yabancı bir ismin eşseslisi de olabilir: Muhtemelen İbranice Yeşar'ın Aramice bir muadili vardı. (adil, dürüst, dindar, krş. Koehler/Baumgartner, *Lexicon*, 414). Bu ismin (ve mesela Cebr isminin bk. yukarıdaki 59. dipnot) taşıyıcısının köle veya mevâlî olması durumunda onun yabancı bir isim olarak telakki edildiği yahudi ve hıristiyan kökenli olan hadis ravilerinin isimlerinde görülmektedir. Bu rivâyetler hakkında bk.

Aşağıdaki örnekler Arap-İslâmî toplumla entegrasyonunun farklı tiplerini temsil eden üç ulemâ örneğini ortaya koymaktadır; birinci, ikinci ve üçüncü tabaka mühtediler.

İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi'. Babasının ismi bilinmemektedir. En erken kaynaklara ve muhtemelen en güvenilir bilgilere göre, İbn Ömer'in de katılmış olduğu 30/651 yılındaki İran'ın Nisâbur şehri ve çevresindeki bölgelerin fethi esnasında Nâfi, İbn Ömer'in kölesi olmuştur. Nâfi 117/735'de vefat ettiğine göre, İbn Ömer'in mülkü olduğu vakit küçük bir çocuk belki de bir bebek olmalıydı.⁷⁶ Kesinlikle ona Arapça isim Medine'deki evinde büyüdüğü efendisi tarafından verilmiştir. Netice itibarıyla o kendi kültür kökenine ait pek fazla bir bilgi getirmiş olamaz. İşte bu bizzat müslüman topluma girmiş olan bir âlimin az sayıdaki örneklerinden biridir.

El-Hasan el-Basrî. Bu meşhur âlimin babası Irak'ın fethi esnasında esir edilerek Medîne'ye getirilmiştir. Fârisî isminin yerine Arapça isim almıştır. Daha sonra, tabiki İslâm'a dönüşünden sonra, bir Arap müslüman kadın olan sahibi tarafından âzat edilmiştir. el-Hasan babasının Medîne'de daha sonra âzat edilmiş olan bir cariye ile evliliğinden doğmuştur. O Medîne'nin kuzeyine düşen Vâdi'l-kurâ'da büyümüştür. Bu durumda ve babanın Arap-müslüman toplumunun bir üyesi olduğu diğer bir çok durumlarda âlimin kendisi eğitimini Arap-müslüman bir çevrede almıştır. Dolayısıyla söz konusu âlimin kendi atalarının kültürel unsurlarının bir çoğunu elde etmiş olması oldukça uzak bir ihtimaldir.

Abdumelik b. Abdulaziz b. Cüreyc. Dedesinin ismi Yunancadır: Cüreyc yani George(os). Onun kendi oğluna bir müslüman ismi vermiş olması gerçeği -Abdulaziz-bizzat dedesinin Arap müslüman toplumuna katıldığını ve müslüman olduğunu göstermektedir. Abdumelik şeceresine dayanan bu netice, kaynaklarca verilen bilgiler tarafından teyit edilmektedir. Şöyle ki onun dedesi Benî Ümeyye'den Abdulaziz b. Abdullah b. Halid b. Esîd'in hanımı ümmü Habîb binti Cübeyr'in sahip olduğu Bizanslı bir köleydi.⁷⁷ Cüreyc'in torunları Hâlid b. Esîd kabilesinin mevlâsı olarak bilinmesi hasebiyle, Cüreyc'in İslâm'a girdikten sonra âzat edilmiş olabileceğini düşünebiliriz. Böylece bu Mekkeli âlim (Abdumelik) müslüman topluma entegrasyonu vaktiyle dedesiyle başlamış olan bir şahsı temsil etmektedir. Abdumelik'in babası Abdulaziz de bir müslüman âlim ve hadisçi olarak kabul edilmektedir.⁷⁸

Arap olmayan Âlimler, müslüman Arap toplumuna giriş tarihlerine göre sınıflandıracak olsa, yalnız çok azının ilk nesil mühtedilerinden olduğu görülür. Örneklememizde bu tür şahıslar beşten fazla değildir.⁷⁹ Mezkur ulemânın çoğu ikinci tabakadandır. Yani bunlar vaktiyle babalarının Arap müslüman toplumuna girdiği kimselerdir. Yirmi âlimin durumu kesin böyledir. Sonuçta diğer on üçü, neticede mevâlînin üçüncü tabakasına aittir. Kalanlar hakkında verilen malumat, bir sınıflandırma yapmak için çok yetersizdir. Ben erken dönem önde gelen bir fıkıh âliminin, hukuk eğitimi bir tarafa, normal eğitimini dahi kendi kültür kökeni içerisinde alıp daha sonra müslüman bir hukukçu olduğuna dair herhangi bir delil bulabilmiş değilim. Bu durum kaynaklardaki bilgi yetersizliğinden de meydana gelmiş olabilir. Fustat'ta olduğu gibi Arapların ve onların mevâlîsinin gayri-müslim çoğunluğa çok

Cl. Gilliot, "Les 'informateurs' juifs et chrétiens de Muhammad. Reprise d'un problème traité par Aloys Sprenger et Theodor Nöldeke", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 84-126. Bir köle tabii ki tipik bir Arap ismi de alabilirdi.

⁷⁶ Bk. Motzki, "Quo vadis", 55-57.

⁷⁷ Onun biyografisi için bk. Motzki, *Anfänge*, 239-54.

⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 333.

⁷⁹ İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi, İbn Abbâs'ın Mevlâsı İkrime, Mekhûl, Meymûn b. Mihrân ve Refî' b. Mihrân.

yakın olarak yaşadığı şehirleri tahayyül ediyorum, buralardaki mühtediler eski dindaşlarıyla ilişkilerine devam etmişlerdir ve bunun gerçekte bazı örnekleri de mevcuttur.⁸⁰ Diğer taraftan mühtedilerin eski dinî cemaatlerinden uzaklaştırıldığı, onlarla ilişkilerden sakındırıldıkları, ayrıca yeni İslâm'a girmiş bu kimselerin eski dindaşlarıyla bağlarını kopararak ihtidâlarının samimiyetini ortaya koymaya çalıştıklarını ve eski inançlarına sempati olarak yorumlanabilecek her şeyden kaçındıklarını da düşünmekteyim. Behemehâl örnekleme-mizdeki ulemâ arasında başlı başına gayri-müslim bir muhitte yetişmiş olabilecek yalnız bir kaç kimse vardır.

SONUÇ

Batılı araştırmacılar genelde İslâmî bilginin oluşum sürecinde, özelde hukukta, gayr-i Arap kökenli ulemâ tarafından kemiyet ve keyfiyet itibariyle oynanan role büyük önem atfederler. Bununla beraber İslâm'ın ilk iki asrındaki önemli fukahâdan oluşan bir örneklemeyle dayanan istatistikî bir araştırma bu faraziyeyi desteklememektedir. Seçilen grup arasında "hakiki Araplar" çoğunluğu oluşturmaktadır. Aynı şekilde gayr-i Arap kökenli âlimlerin sayısının Arabistan Yarımadası dışındaki antik yüksek kültür bölgelerinde bulunan merkezlerde -İslâm Hukuku'nun oluşum sürecinde çok önemli görülür- Arabistan'dakinden daha yüksek olduğu şeklindeki zimmî kabul de temelsizdir. Örneklememiz küçük olsa da, şayet daha geniş bir veri tabanı tahlil edilse (hatta hadis âlimleri de dahil)* sonucun esas itibariyle farklı olmayacağı kanaatindeyim.⁸¹ Bu, daha ileri seviyedeki araştırmalar tarafından kontrol edilmelidir. Mevâlî ulemânın tefsir, hadis, gibi İslâmî ilimler ve gramer sahasındaki sayı ve etkisinin çalışılması arzuya şayandır.

Muhtelif İslâm araştırmacılarına göre İslâm Hukuku bir çok hükmü Roma, Roma eyâlet hukuku, hıristiyan veya yahûdî hukukundan devr almıştır.⁸² Bu araştırmacıardan bazıları iddia edilen iktibaslara erken dönem gayr-i Arap fukahânın sebep olduklarını düşünmektedirler. Bununla beraber örneklememizdeki Arap olmayan âlimlerin etnik kökenleriyle ilgili araştırma onların dörtte üçünün doğu kökenli olduğunu ve eski Sasani imparatorluğuna ait bölgelerden geldiklerini göstermektedir. Dolayısıyla bunların Roma ve Roma eyâlet hukukundan iktibasa sebep olmaları çok zordur.⁸³ Açıkça hıristiyan veya yahudi kökenli olduğu bilinen ulemânın sayısı oldukça azdır. Ayrıca bu âlimlerin çoğu ikinci ve üçüncü nesil müslümanlardandır. Diğer taraftan ilk nesil ulemâsının çoğu müslüman Arap toplumuna çocuk yaşta girmiş, ve böylece etnik kökenlerinden kopmuş Arap-müslüman bir çevrede yetişmişlerdir. Netice itibariyle bu bulgular gayr-i Arap kökenli ulemânın kendileriyle birlikte İslâm'a yerli hukuk sistemlerinden iddia edilen iktibaslar getirdiklerine dair faraziyeyi desteklememektedir.

⁸⁰ Mesela Şîrâzî tarafından bir Mâlikî âlimi olarak değerlendirilen ve örnekleme alınmayan Abdullah b. Vehb. Bu şahıs benim bu çalışmama alınmamıştır. Kaynaklarda nadiren rastlanan bir rivâyete göre o okuma ve yazmayı bir hıristiyanından öğrenmiştir (krş. Miklos Muranyi, *Abd Allah b. Wahib (125/743-197/812) Leben und Werk. Al-Muwatta', Kitâb al-muhârabâ herausgegeben und kommentiert*, (Wiesbaden, 1992), 18). Bununla beraber acaba okuma ve yazma öğrenmek, -veya bir hıristiyan ilk mektebine devam etmek- İslâm Hukuku'nun hıristiyanlık, Roma veya Roma eyâlet hukukundan alınmış olduğu varsayılan hukukî bilgiyi vermiş olabilir mi?

* M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri" adlı bir doktora çalışması yapmaktayız. (Çeviren).

⁸¹ Bk. Dipnot 42.

⁸² Bk. Dipnot 10.

⁸³ Schacht'ın bu tür iktibasın İslâm Hukuku'na sözlü Helenistik eğitim vasıtasıyla girdiği faraziyesi reddedilebilir. Çünkü bu eğitim "hiçbir zaman fazla bir hukukî bilgi sağlamaz" krş. Crone, *Roman*, 9.

Burada ortaya konulan sayısal analize dayanarak ben Arap olmayan bir âlim tarafından kendisinin ve atalarının yetiştiği hukuktan iktibas edilen hiç bir mesele olmadığını iddia edemem. Bu çalışmanın sonuçları sadece şunu ortaya koymaktadır ki, biz artık, Arap kökenli olmayan âlimlerin, İslâm öncesi gayr-i Arap hukuk sistemlerinden yapılan iktibasların en tabii vasıtaları olduğu fikrini, sabitmiş gibi telakki edemeyiz. Kendi asıl kültürleri içerisinde eğitimlerini alan, daha sonra ihtidâ eden ve de eski hukuk sistemlerini İslâm fikhına taşımış olan âlimlerin bulunması da pek tabii ki muhtemeldir. Bununla beraber böyle durumların gösterilmesi gerekir. Ben hicrî ilk iki asırla ilgili böyle bir durum bilmiyorum.

Prensipte bu çalışmanın neticeleri, İslâm Hukuku'nun diğer hukuk sistemlerinden kaynak iktibasında bulunduğu yolundaki teoriyi etkilemez. Sonuçlar bizim, vuku bulduğu öne sürülen bir iktibas konusundaki kesin tavra daha büyük bir ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğini gösterir. Meselâ şayet "*elvedu li'l-firaş*" kaidesinin Roma Hukuku'ndaki "*pater est quem iustae nuptiae demonstrant*"⁸⁴ kaidesinden alınmış olduğu iddia edilse, söz konusu kaideyi kullanan ilk müslüman fukahânın eski Bizans bölgesinden gelen gayr-i Arap ulemâ olduğu gösterilmelidir.

⁸⁴ Bu İslâm Hukuku kaidesinin Roma kökenli olduğu Goldziher (*Studien*, I, 188) ve Schacht (*Origins*, 181-82) tarafından ileri sürülmüştür. Crone (*Roman*, 10-11, 105-06) bunu reddetmiştir. Fakat onun söz konusu kaide hakkında bir yahudi paralelliğinin de bulunduğu dair argümanı Roma kökenli olduğunu zorunlu olarak dışta bırakmaz. Bu kaide hakkında ayrıca bk. Motzki, *Anfänge*, 76, 83, özellikle, 115-20 ve U. Rubin, "'*Al-walad li-l-firâsh*". On the Islamic Campaign against *zinâ*", *Studia Islamica*, 78 (1993), 5-26. [Söz konusu kaside, Hz. Peygamber'in bir sözü olarak, sahih hadis mecmualarında yer almaktadır. Bkz. Buhârî, "Husûmât" 6; Müslim, "Radâ" 36; Ebu Davud, "Talak" 34; Tirmizî, "Radâ" 8; Nesâî, "Talak" 48; Muvatta, "Akdiye" 20. (marife)]